

А н н о т а ц и я

Исследуется один из центров украинской керамики, его прославленная история, наводятся воспоминания талантливых людей. Автор рассматривает региональную историю Украины с краеведческой точки зрения.

Наталія Отрох

**ПОРЦЕЛЯНО-ФАЯНСОВЕ ВИРОБНИЦТВО
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

На початку 90-х років ХХ століття наша держава, отримавши незалежність, перейшла до ринкового способу управління економікою. Багато підприємств України не змогли пристосуватися до ринкових відносин, збанкрутували або змінили профіль діяльності. Це стосується й такої галузі виробництва як порцеляно-фаянсова. Сучасні підприємства цієї галузі не можуть конкурувати за якістю та зовнішнім виглядом виробів з продукцією іноземних експортерів.

У цьому контексті виникає необхідність фундаментального вивчення досвіду роботи підприємств порцеляново-фаянсової галузі у часи, коли існування капіталістичних відносин сприяло досягненню високої якості українського фарфору, яким захоплювались європейські спеціалісти.

Історію українського фарфору досліджували: Долинський Л., Андреева Л., Онацький Н., Петракова Ф., Соколов М. [8]. Роботи вчених присвячені переважно дослідженню художнього та естетичного аспекту виробництва фарфору. Відомості про перші заводи уривчасті. Вперше всі відомості про центри фарфорового і фаянсового виробництва малоруських губерній зібрав і систематизував А. Селіванов [9]. Потім наукове зацікавлення цією темою і спроби її дослідження з'являються лише за радянських часів, але вони носили періодичний характер, тому в історіографії українського фарфору спостерігається чергування періодів інтересу і забуття.

Історія порцеляно-фаянсової промисловості в Україні – це, власно кажучи, історія розвитку порцеляно-фаянсових заводів в невеликому районі Волинської губернії. Ця група заводів (Жоростенський, Довбишанський, Баранівський, Корецький, Олевський, Кам'яно-Брідський) завдяки цілому ряду економічних передумов (наявність лісових масивів – паливних покладів сировини, каоліну, пегматиту; відносної близькості до Західної Європи) з кінця ХVІІІ ст. набула значної потужності. Зовсім інша ситуація склалась на Лівобережній Україні. Тут фарфоро-фаянсове виробництво не набуло широкого розповсюдження і було представлене всього кількома заводами, продукція яких сьогодні – мрія будь-якого колекціонера. Один з таких заводів знаходився в селі Волокитино Глухівського уїзду (нині Путивльський район Сумської області). Це був перший фарфоровий завод, влаштований на Лівобережжі.

Село належало Андрію Михайловичу Міклашевському, багатому поміщику, спадкоємцю Стародубського полковника Михайла Міклашевського, вихідця з Польщі. При гетьманові Мазепі останній був осавулом і в 1688 р. отримав село Волокитино.

У 1839 р., маючи бажання використати глину, що здавна видобувалася в с. Полошки того ж повіту (глухівська або полошкинська глина широко використовується на одному з перших російських заводів Ф. Гарднера, який було засновано під Москвою в 1754 – 1759 рр.; використовувалася вона і на заводі в Петербурзі, а також на заводі Ауербаха),

Міклашевський побудував великий фарфоровий завод. Для його облаштування був запрошений із Франції технік Дарт, який побудував завод та керував виробництвом до 1851 р., але потім був замінений російським майстром з числа тимчасово зобов'язаних селян пана Міклашевського [6, с. 90]. Спочатку справа йшла досить вдало, господарські розрахунки, засновані на дешевій праці кріпосних, і спрямованість заводу на виготовлення дорожчих предметів розкоші принесли значні прибутки власнику. Чудовий посуд, вази і дорожчі прикраси, вироблені його заводом, у великій кількості розходились по всій Росії. Він мав депо в Петербурзі, його лавки були на головних ярмарках, магазини в Москві, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Нижньому Новгороді.

Фарфор ішов до Імператорського двору і вже на самому початку роботи фабрики її продукція була відмічена великою срібною медаллю на Всеросійській виставці 1839 р., а на виставці 1849 р. популярність волокитинського фарфору була підтверджена вже золотою медаллю [7, с. 4].

Але це були тимчасові успіхи. Передчуття Селянської реформи призвело до погіршення збуту виробів. Починаючи з 1856 р. вироби Міклашевського почали продаватися погано: колись нові закордонні зразки застаріли, і почався занепад фабрики. До числа негативних факторів відноситься також виникнення нових фабрик ближче до ключових місць збуту виробів. Завод почав працювати збитково. У 1860 році було вироблено посуду на 12025 рублів при 102 працівниках. У тому ж році продано товару на 11450 рублів, тоді як витрати на виробництво досягли 13471. Відповідно, чисті збитки склали 2021 рубль [1, с. 45].

Заводу Міклашевського, завдяки чудовій глині, вдавалось виготовляти масу для фарфору чудової білизни й краси. Глазур була така художня, а вироби настільки різноманітні, що багато різних виробів заводу Міклашевського користувались великим попитом у покупців та деяких колекціонерів.

Особливо славилися волокитинські майстрині – талановиті сільські дівчата, спеціально навчені в створеній при фабриці школі, вони привнесли в продукцію виразні національні мотиви. Підприємці того часу чудувалися, як це розпис фарфору простими сільськими жителями ведеться на такому високому рівні і з відмінним смаком.

Асортимент фарфору Волокитинського заводу набагато ширший, ніж інших українських підприємств. Він випускав скульптуру, а також предмети оздоблення інтер'єра (розкішні фарфорові люстри й рами для картин), архітектурні деталі (декоративні наріжники), облицювальні фарфорові плитки для камінів і цілі іконостаси.

Більшість посуду Волокитинського фарфорового заводу, виготовленого з розрахунку на заможного покупця, характерна невмілим наслідуванням поширеного ще в середині XVIII ст. стилю рококо. Це так зване повторне рококо XIX ст., яке відзначалося складними формами, орнаментом у вигляді різнорідних завитків, перевантаженим елементами оздоблення, в першу чергу важкими композиціями з рельєфних квітів, китиць, фруктів, птахів тощо. Як правило, все це доповнювалося багатим золоченням.

Скульптури Волокитинського заводу відзначалися самобутнім характером. Поодинокими є вироби з місцевими сюжетами. Але у них зображення селян мало присмак екзотики. Ставилася мета показати цікаві місцеві типи.

Окремим видом пластики Волокитинського заводу були побутові скульптурні предмети – кухлі у вигляді сидячої фігури німецького бюргера – веселого товстуна, у вигляді голови негрятянки у східному головному уборі або міфічного сатира.

Значну і, на думку експертів, найцікавішу частину волокитинського фарфору складала мала скульптурна пластика. У XIX ст. ці вироби цілком офіційно називали лялями. На

інших заводах України нічого подібного не виготовляли до кінця 1850-х років. Сюжети фарфорових фігурок можна розділити на декілька тематичних груп: історичні, літературні, пасторально-сентиментальні та побутові.

У портретній галереї волокитинської скульптури почесне місце займають зображення монархів — англійського короля Карла I, російських імператорів Петра I і Павла I, французького імператора Наполеона Бонапарта. До речі, цілий сервіз під назвою Наполеон в Росії волокитинські майстри присвятили цьому полководцеві та його армії. Мініатюри, що прикрашали сервіз, зображували перипетії невдалого походу великого полководця на схід.

Між іншим, вся тематика скульптурного асортименту свідчить про негайну реакцію виробників на культурні та політичні події європейських столиць.

Але, мабуть, найбільш відомий твір волокитинського фарфору — це статуетка Українка. Згідно з легендою, прототипом цієї витонченої мініатюри стала місцева красуня. Фарфорова фігурка дівчини в національному одязі, типовому для Лівобережної України, збереглася до наших днів усього в дев'яти екземплярах.

У 40-ві роки створювалася в основному пластика на французьку тематику, наприклад, фігурки Жанны д'Арк, Генріха IV, персонажі роману В. Гюго Собор Паризької богоматері.

Ще один тип сюжетно-портретних зображень — шаржі. Найсмішніша, а тому і найпопулярніша з них — чорнильниця-шарж Бібліофіл. Це — пародія на бібліотекаря-романіста Шарля Нодье, виконана з гравюри французького художника 30–50-х років XIX ст. Бенжамена Рубо. Чорнильниця Півень — це шарж на романіста Шарля-Поля де Кок. Оскільки прізвище письменника у французькій мові означає півень, то чорнильниця була зроблена у вигляді півня, що стоїть на стопці книг, з портретними рисами романіста.

Посуд, призначений для продажу широким колам населення, був хоча і скромно, проте зі смаком оздоблений. Характерною його рисою є більша простота форм та стриманість у декоруванні. Чашки прикрашені розписом у вигляді невеличких букетів квітів або тільки кольоровими обідками у сполученні з вузькою смужкою стилізованого рослинного орнаменту. Невеличкі дзбаночки оздоблювалися здебільшого розкиданими квітами або двома-трьома букетами.

У 40-ві роки XIX ст. на виробках фабрики марка ставилась французькою мовою. Потім був овальний знак з тисненням. У кінці 40-х — на початку 50-х — знак у вигляді відтисненого кола. На більшості виробів 50-х років була марка з комбінацією букв імені та прізвища господаря заводу. Рідше — марка у вигляді літери М у квадраті [7, с. 5].

Унікальним твором заводу був широко відомий свого часу іконостас, виготовлений у 1856–1857 рр. на фабриці з фарфору для Волокитинської церкви. У ньому химерно з'єдналися традиції українського бароко, смаки місцевих умільців і технічні особливості виготовлення великогабаритного розписного фарфору. Він складався з чотирьох монументальних колон, що підтримували верхній карниз. Угору по стержнях колон виляса профільована спіраль, в яку впліталася виноградна гілка. Великі ікони першого ярусу були оправлені у фарфорові рами, а шість ікон на царських вратах — намальовані на фарфорових плакетках. Фарфоровими ажурними вставками були заповнені також прорізи другого ярусу. На жаль, ні унікальний іконостас, ані церква, яку він прикрашав, не збереглися, як не збереглася і волокитинська садиба Міклашевських. Уцілили лише окремі фрагменти іконостасу. Вони зберігаються в Києві, в Державному архітектурно-історичному заповіднику Софійський музей. А в путівльському Спаському соборі можна побачити один з фарфорових свічників Волокитинського заводу. Є волокитинський фарфор і в Путівльському краєзнавчому музеї.

Проіснувала фабрика лише 22 роки — до 1861 р. Зі скасуванням кріпосного права

фабрикант позбувся дармової робочої сили, і виробництво не змогло пристосуватися до нових економічних умов [1, с. 45].

У 60-х роках XIX ст. було засновано фаянсову фабрику в селі Ушівці на Чернігівщині. Тут виробляли столовий і чайний посуд колишні майстри фабрики Міклашевського. Тарілки, блюда, кухлі та глечики розписували кольоровими емаллями. Керамічну масу виготовляли з полошківського каоліну і глини з села Стахорщини колишнього Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині [1, с. 41].

У 1887 р. Матвій Сидорович Кузнецов, відомий на той час підприємець, заснував фаянсову фабрику в містечку Буди поблизу Харкова. Оцінюючи важливі чинники, які обумовили створення Будянської фабрики, може здатися, що ідея створення такого підприємства саме в Будах була недостатньо продумана і в діловому відношенні необґрунтована. До такої точки зору, щонайменше, можна прийти, якщо дивитись на справу тільки з виробничого боку. Принцип промислового підприємства на підставі достатньо міцного паливного та сировинного фундаменту не був тут наявний.

Доставка основних видів сировини та палива в середньому складала від 90 до 100% вартості, а в окремих випадках сягала 170% і навіть 375 відсотків [1, с. 42]. Зрозуміло, що транспортування на фабрику основних матеріалів з далеких місць видобування значною мірою збільшувало ціну сировини. Якщо б основні матеріали видобувались в місцевості біля фабрики, ці витрати значно зменшувались.

Тим не менше, в умовах, у яких створювалась фабрика, виробничі фактори не грали головної ролі. В той час майбутнє будь-якого підприємства визначалося чималим переліком чинників, з яких основні мали комерційний та торговий характер. До речі, доцільно буде згадати, що всі інші фабрики, які знаходились тоді у власності товариства Кузнецова, розташовані були на значних відстанях від великих торгових та міських центрів і тільки одна Ризька фабрика знаходилась у самій Ризі. Коли для Кузнецова стала зрозумілою доцільність будівництва фаянсової фабрики в Україні, перед ним постало питання про вибір місця для нового підприємства. Умовою була безпосередня близькість до найбільшого українського торговельного центру, яким було визнано місто Харків.

Цими мотивами й пояснюється початкове будівництво фабрики у Вовчій Полянці, що знаходиться в дев'яти верстах від Люботина та в 32 верстах від Харкова. Але віддаленість Вовчої Поляни від залізниці та пов'язана з цим необхідність транспортування виключно гужовим транспортом зіграла негативну роль. Ще декількома перевагами нового наміченого місця – селища Буди стала вигідна пропозиція на купівлі дешевих земельних маєтків разом із винокурним заводом пана Котляра, можливість найму з близьких сіл дешевої робочої сили, наявність поблизу від запланованого місця будівництва великих лісових масивів, що давало змогу вирішити паливне питання, нарешті, прокладення через Буди залізниці Мерефа – Люботин. Саме це вплинуло на рішення Кузнецова будувати фаянсову фабрику в Будах. Фабрика у Вовчій Полянці була негайно ліквідована, її устаткування та більша частина робітників були перевезені на нове місце.

Таким чином, у 1883 р. почалась перебудова під фаянсове виробництво винокурного заводу Котляра та добудова необхідних за планом нових корпусів фабрики. Ці ремонтно-будівельні роботи були завершені в кінці 1887 р., тоді фабрика за наявності 400 робітників частково почала роботу. Офіційне ж відкриття відбулось лише 1 жовтня 1888 р. З цього моменту фабрика почала своє життя як самостійне підприємство з виробництва господарського фаянсу, за наявності всіх робітничих цехів, місячної виробничої потужності в 12000 пудів посуду, 7 круглих горнів та 800 робітників. Більшу частину робітників складали росіяни, до яких належали всі майстри та кваліфіковані

працівники, рядові ж робітники набиралися з українців. Характерно, що на той час зручним визнавався спосіб територіального поповнення цехів працівниками – кожен цех обслуговувався робітниками, які були з одного села.

Завойовуючи ринок, розширюючи збут та залучаючи нових клієнтів, фабрика, зрозуміло, збільшувала й обсяг виробництва, нарощуючи випуск готової продукції. Разом з тим з'являлась необхідність збільшувати й робочу площу, а також збільшувати потужність, вдосконалювати засоби виробництва. Для цієї мети будувались нові корпуси, збільшувались вже існуючі та встановлювалось нове обладнання, яке повинно було, з одного боку, збільшити виробничу потужність підприємства, а з іншого – в тій чи іншій мірі вплинути на раціоналізацію та вдосконалення виробничого процесу в цілому.

Формування збуту товарів було тісно пов'язане з різноманіттям асортименту, що вимагав ринок, і який фабрика на той час самотужки виробляти не могла. Тому доводилось постійно мати на складах в достатній кількості продукцію інших фабрик товариства, головним чином фарфор, який йшов виключно в якості підсортовки до дешевого Будянського фаянсу. Прагнення можливого зменшення витрат на зайві й дорогі перевози призвело до відкриття при фабриці у 1894 р. фарфорового відділу, при наявності 2 горнів та 300 робітників з виробництвом господарського фарфору на суму 200000 рублів на рік. Однак міркування щодо можливої та непотрібної для інших фабрик товариства з боку Будянки конкуренції змусили її виробляти лише дешевий фарфор третього сорту, ціна якого при продажу не лише не виправдовувала виробничих витрат, але й з року в рік приносила збитки. У 1904 р. нерентабельність фарфорового відділу була встановлена остаточно і в цьому ж році він був ліквідований [1, с.42].

Найбільшим досягненням фабрики в процесі її розвитку було встановлення тунельного горну безперервної дії, будівництво якого було завершено у 1911 р. Можна стверджувати, що саме введення до дії тунельного горну призвело до цілого ряду переворотів в тепловому господарстві фабрики, докорінно змінивши виробничі можливості.

Будянський завод почав свою діяльність з так званого азійського фаянсу. Тут робили піали, пловниці, тарілки, чашки і блюдця за східними зразками. Ці речі оформлювали друком з металевих валів та дошок, гравірованих майстром Василем Козловим. Східні візерунки квітів арабесками заповнювали всю площину піали чи пловниці. Інколи друковані малюнки підфарбовували вручну пензлями [4, с. 353].

Одночасно з цим на заводі впроваджували у виробництво посуд для місцевого ринку – гранчасті тарілки, з вирізом чи валиком по краю, вази і лотки, салатники і сухарниці. Форми для цього посуду брали з Тверської та Пісочинської фабрик Кузнецова. Місцеві майстри запропонували також свої форми трактирних полумисок за типом української глибокої миски, каструль, схожих на ринки, глечиків та горщиків з вогнетривкої маси. Більшість цих речей не мали живописного оздоблення. Квітковий декор, виконаний підполив'яними фарбами, мали лише тарілки й полумиски. Діяльність живописного цеху очолив майстер Олексій Базлов, що приїхав з Тверської фабрики. В Будах він залучив до роботи на заводі селянок – майстрів народних розписів.

Проте випуск масового посуду потребував механізованих засобів художнього оформлення. Під наглядом досвідченого майстра Дмитра Ємця на заводі було організовано великий цех підполив'яного і надполив'яного друку на тарілках, чашках і кухлях. Гравери створили серії малюнків квітів, краєвидів пам'ятних місць Петербурга, Харкова, Святогорська в Донбасі. На посуді також друкували портрети історичних і культурних діячів.

Закінчуючи коротенький огляд найважливіших моментів життя фабрики, цікаво відмітити ще одну обставину, яка зіграла важливу роль у справі посилення темпів її розвитку. Це порівняно часті та великі пожежі, які в 1901 та 1903 році знищили корпуси, які по-перше були необладнані системами пожежегасіння, а по-друге, були дерев'яними. Отримані після пожежі значні страхові винагороди здійснили свій вплив на подальше переобладнання та розширення виробництва.

На початку ХХ ст. на Лівобережжі діяла ще одна фаянсова фабрика, яка знаходилась в Черкасах і належала підприємцю Н. А. Мірошніченку. Особливих успіхів фабрика не мала, підприємство було збитковим і неодноразово закривалось через брак коштів [2, арк.18]. 11 травня 1907 р. фабрика згоріла від підпалу, здійсненого з метою отримання страхової премії, оскільки вона була застрахована в компанії Надежда на 61000 рублів [3, арк. 298]. Таким чином господар хотів покрити свої збитки і розрахуватись з кредиторами.

Хоча кількість заводів порцеляни і фаянсу на Лівобережжі була не чисельною, деякі з них змогли скласти гідну конкуренцію не тільки знаменитому Імператорському фарфоровому заводу в Петербурзі, а навіть іноземним виробникам. Практично відразу після закриття Волокитинської мануфактури її вироби стали представляти велику колекційну цінність, оскільки за недовгий час свого існування завод Міклашевського увійшов до числа кращих виробництв того часу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Музей Баранівського фарфорового заводу ТОВ, м. Баранівка, Житомирська обл.
2. Бюлетень укрфарфортреста 7 листопада 1927 р. № 1/5/ спеціальний номер до п'ятиріччя роботи треста. — 120 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, далі ЦДІАКУ, ф. 574, оп. 1, спр., 694, арк. 26.
4. ЦДІАКУ, ф. 422, оп. 637, спр. 2, арк. 505.
5. Історія українського мистецтва в шести томах. — Мистецтво другої половини ХІХ – ХХ ст. за ред. В. І. Касіян. — Т.4: книга 2. — К., 1970.
6. Крутенко Н. Розповідь про кераміку. — К., 2002.
7. Нариси з історії українського декоративного прикладного мистецтва за ред. П. М. Жолтовського, Ю.П. Лащук. — Львів, 1968.
8. Панорама. — 22 листопада, 2007.
9. Долинський Л. Украинский Художественный фарфор. — К., 1963; Андреева Л. В. Советский фарфор, 1920-1930 гг. — М., 1975; Онацький Н. Українська порцеляна. — Суми, 1931; Петрякова Ф.С, Украинский художественный фарфор: конец XVIII – начало ХХ в. — К., 1985.; С. Соколов М. Г. Розповідь про дзвінки райдуги. — К., 1970.
10. Селиванов А. Фабричные марки на фарфоро-фаянсовых изделиях в России, бывшем царстве Польском и Финляндии. — Рязань, 1911; Селиванов А. Фарфор и фаянс Российской империи. — Владимир, 1904.

А н н о т а ц и я

Рассматривается история производства фарфора и фаянса Левобережной Украины конца XVIII – начала ХХ ст., анализируются сделан анализ предпосылки обустройства и деятельности предприятий, описывается основной ассортимент их продукции.